Johann Joachim Winckelmann

Gedachten over de nabootsing van de Griekse werken in de schilder- en beeldhouwkunst

*

Open brief

*

Toelichting

Ingeleid, vertaald en geannoteerd door
Aart J. Leemhuis

Klement

Inhoud

Inleiding 7
Johann Joachim Winckelmanns *Gedachten over de nabootsing* 7 – Levensloop 10 – Gedachten over de nabootsing 22 – Open brief 25 – Toelichting 27 – Herder 30 – Lessing 32 – Schiller 34 – Goethe 38 – Samenvatting 41 – Hedendaagse waardering 42

Gedachten over de nabootsing van de Griekse werken in de schilder- en beeldhouwkunst 47

Open brief 97

Toelichting 143

Bibliografie 209
Personenregister 213
Bijlage 235

Inleiding

Johann Joachim Winckelmanns *Gedachten over de nabootsing*

Aart J. Leemhuis

In 1755 verschijnt in Dresden het anonieme debuut van de nog onbekende Johann Joachim Winckelmann. De titel luidt *Gedancken über die Nachahmung der Griechischen Wercke in der Mahlerey und Bildhauer-Kunst*.[1] De publicatie heeft een bescheiden omvang en wordt in een beperkte oplage uitgebracht. De schrijver keert zich in zijn geschrift tegen de moderne beeldende kunst en architectuur; in het bijzonder hekelt hij het modieuze geweld van barok en rococo. Hij bepleit daartegenover een stijl van 'edele eenvoud en stille grootheid', een vormgeving die voortvloeit uit de schoonheidszin van de oude Grieken. Uitdagend stelt

1 In de eerste druk is *Gedancken* met ck geschreven, in de tweede druk is de c, evenals de h in Mahlerey, geschrapt. *Bildhauerkunst* wordt in de tweede druk, anders dan in de eerste aan elkaar geschreven. Rehm 2002 p. xiii en 324. In de moderne Duitse spelling verschijnt *Malerei* met een i en niet met een y. Stuttgart 2007. De oplage van de eerste druk was 50 exemplaren.

Winckelmann dat alleen kunstenaars die zich de antieke zin voor schoonheid hebben eigen gemaakt in staat zijn tot oorspronkelijk werk dat ertoe doet.

Het geschrift blijft niet onopgemerkt. Winckelmann: 'Het boek heeft ongelooflijk veel bijval geoogst en experts hebben mij op grond van mijn vrijmoedige aanval op de huidige schoonheidszin ... het compliment gemaakt dat ik de weg heb gebaand voor de goede smaak.'[2] Vrijwel onmiddellijk verschijnen er twee Franse (1755) en een Engelse (1756) vertaling. Maar naast waardering oogst *Gedancken* ook stevige kritiek. Winckelmann voelt zich genoodzaakt tot een schriftelijke verdediging. Een jaar na de eerste druk geeft hij zijn debuut opnieuw uit, nu voorzien van twee bijlagen: in een open brief (*Sendschreiben*) voert hij er ter verdediging van zijn *Gedancken* een quasi aanval op uit, en in een toelichting (*Erläuterung*) verduidelijkt hij zijn standpunten. Als deze tweede druk verschijnt, is Winckelmann al in Rome. Hij zal daar onder meer

2 Winckelmanns brief aan Berendis van 4 juni 1755. De voor deze gelegenheid enigszins gewijzigde vertaling is van Hein L. van Dolen en Eric M. Moormann.
Hernieuwde belangstelling voor de Oudheid verschijnt niet alleen in de beeldende kunst, maar ook in de literatuur. Een jaar na de uitgave van Winckelmanns *Gedancken*, en naar het schijnt los van deze publicatie, schrijft de vader van de moderne Duitse poëzie, Friedrich Gottlieb Klopstock, het opstel *Von der Nachahmung des griechischen Sylbenmasss im Deutschen*. Daarin heet het dat 'de versmaat van Homerus wellicht de meest volmaakte is die er bestaat'. In zijn epos *Messias* laat Klopstock, wellicht iets letterlijker dan Winckelmann bedoelt, aan het voorbeeld van de hexameter zien hoe de Griekse versmaat ook in het Duits kan worden nagebootst. Zie Wilfried Stroh, Berlijn 2008, p. 256.

zijn omvangrijke meesterwerk *Geschichte der Kunst des Alterthums* schrijven.

Winckelmanns veelal lyrisch geformuleerde werken zijn van grote betekenis geweest voor de beeldvorming van het oude Griekenland in Europa, in het bijzonder in Duitsland. De slagzin 'edle Einfalt, stille Grösse' gold als het ultieme ideaal van Winckelmanns ideeën. Deze stimuleerden naar vorm en inhoud de ontwikkeling van het neoclassicisme. De feitelijke kennis waarop Winckelmanns *Geschichte* berust, bleek al spoedig deels achterhaald, maar zijn onderzoeksmethode maakte school. Het ideëlere *Gedancken* is minder aan veroudering onderhevig, minder historisch dan esthetisch georiënteerd en daardoor tot op de dag van vandaag actueel.

Deze eerste Nederlandse uitgave van *Gedancken* verschijnt voorzien van een beknopte beschrijving van het opmerkelijke leven van Winckelmann. Zijn *Gedanken, Sendschreiben* en *Erläuterung* worden kort ingeleid en samengevat, vervolgens belicht aan de hand van uitspraken over zijn werk door diens grote achttiende-eeuwse tijdgenoten Herder, Lessing, Schiller en Goethe. Een uitgebreid notenapparaat en een volledig personenregister completeren deze uitgave. De bibliografie verantwoordt de geraadpleegde literatuur. Ter ondersteuning en aanvulling van de teksten wordt in een bijlage een korte samenvatting van de inhoudsopgave van Winckelmanns *Geschichte der kunst des Alterthums* weergegeven.

Voor de totstandkoming van dit boek is een woord van dank op zijn plaats aan Hein L. van Dolen, classicus en kenner van Johann Joachim Winckelmann en de germanist Klaus F. Gille. Hun kritische opmerkin-

gen bij successievelijk de vertaling en het commentaar heb ik gaarne opgenomen in mijn teksten. Vanzelfsprekend is de vertaler/bezorger verantwoordelijk voor het uiteindelijke resultaat.

Levensloop

> 'ík ben net die danser uit de Oudheid, die voortdurend op weg was zonder van zijn plaats te komen.'[3]

Johann Joachim Winckelmann ziet het levenslicht op 9 december 1717 in het Noord-Duitse plaatsje Stendal. Hij is enig kind van Martin Winckelmann en Anna Maria Meyer. Vader Winckelmann verdient een karig loon als schoenmaker; het gezin leeft in armoede.

Johann Joachim blijkt leergierig te zijn; hij heeft meer belangstelling voor intellectuele studie dan voor ambachtelijk werk. Hij bezoekt de Latijnse school ter plaatse, Cicero wordt zijn voorbeeld; hij schittert in welsprekendheid. Prille archeologische belangstelling leeft hij uit in het opgraven van Slavische en oud-Saksische urnen; zij worden zorgvuldig bewaard en ook wel geschonken aan de schoolbibliotheek.

Als hij zeventien jaar oud is gaat Johann Joachim naar Berlijn om aan het Keulse gymnasium Griekse taal- en letterkunde te studeren. (Con)rector Christian Tobias Damm is een vurig pleitbezorger van de Griekse letteren en daarnaast voorstander van het schrijven

3 De motto's zijn zinsneden uit Winckelmanns brief d.d. 25 april 1761 aan zijn vriend Salomon Gessner. Hein L. van Dolen en Eric M. Moormann, Amsterdam 1993, p. 232-234.

Gedachten over de nabootsing van de Griekse werken in de schilder- en beeldhouwkunst

De zin voor schoonheid[1] die zich meer en meer over de wereld verspreidt, begon zich voor het eerst te vormen onder de Griekse hemel. Alles wat vreemde volken hadden bedacht kwam in zekere zin slechts als een eerste kiem naar Griekenland en veranderde daar van karakter en gestalte. Griekenland, naar men zegt het land dat Minerva vanwege zijn gematigde klimaat boven andere landen had verkozen als woonplaats voor de Grieken, als een land dat knappe koppen zou voortbrengen.

De schoonheid die dit volk aan zijn werken heeft gegeven, is zijn onvervreemdbaar eigendom; zij heeft zich zelden zonder schade van Griekenland verwijderd en zij is pas laat in afgelegen oorden bekend geworden. In het noorden was zij ongetwijfeld volstrekt onbekend toen de beide kunsten, waarvan de Grieken de grote leermeesters zijn[2], weinig erkenning vonden

1 'Der gute Geschmack'. Winckelmann ziet 'de goede smaak' of 'schoonheidszin' als het vermogen om schoonheid in kunst en poëzie te beleven en te beoordelen. Met 'Geschmack' duidt Winckelmann ook wel 'stijl' aan.

2 Schilder- en beeldhouwkunst.

en de eerbiedwaardige stukken van Correggio werden gebruikt om de ramen van de koninklijke stallen in Stockholm te blinderen.[3]

Het heugelijke feit zij erkend dat de grote August[4] de kunsten in Saksen heeft geïntroduceerd als een kolonie vreemdelingen. Onder diens opvolger, de Duitse Titus, is het land ermee vertrouwd geraakt en door hen werd de schoonheidszin verspreid.

Dat de belangrijkste schatten uit Italië, en wat er verder aan volmaakts in de schilderkunst in andere landen is gemaakt, ter vorming van de goede smaak voor de ogen van de hele wereld zijn opgesteld, toont onmiskenbaar de eeuwige grootheid van deze mo-

3 Verwezen wordt naar schilderijen die de Zweden in 1648 bij hun verovering van de stad Praag, buit maakten en mee terugnamen naar hun vaderland. De werken kwamen uit de verzameling van Rudolf II, keizer van het Heilige Roomse Rijk en aartshertog van Oostenrijk. Antonio da Correggio was een kunstschilder uit de Italiaanse Renaissance en vertegenwoordigde daarin de Parmaschool. Zijn werken kenmerken zich door een mild, sensueel maniërisme.

4 Met de grote August wordt Friedrich August I von Saksen, ook wel August der Starke, bedoeld. Hij was keurvorst van Saksen, koning van Polen en grootvorst van Litouwen. Zijn bijnaam heeft betrekking op de grootte van zijn postuur en zijn formidabele lichaamskracht. Door zijn kunstzin, bouwlust en verzamelwoede maakte hij van Dresden de barokke, culturele hoofdstad van Midden-Europa. Zijn kunstverzameling stelde hij toegankelijk voor het publiek, wat destijds ongebruikelijk was; ook stichtte hij een schildersacademie.
De Duitse Titus is Friedrich August II, zoon en opvolger van Friedrich August I. Aan deze mecenas van de kunst draagt Winckelmann zijn *Gedancken* op.
Winckelmanns Duitse Titus lijkt een toespeling in te houden op de Romeinse keizer Titus, die de bouw van het Colosseum voltooide waaraan zijn vader keizer Vespasianus was begonnen.

narch. Diens ijver om de kunsten onsterfelijk te maken, rustte niet voordat oorspronkelijke werken van Griekse meesters, en wel de besten onder hen, de kunstenaars ter nabootsing werden gegeven.

De zuiverste bronnen van de kunst zijn geopend, gelukkig hij die ze vindt en proeft. De zoektocht naar deze bronnen betekent naar Athene reizen. Dresden wordt van nu af aan het Athene voor kunstenaars.[5]

Nabootsing van de Ouden is voor ons de enige manier om van betekenis, eventueel onnavolgbaar, te worden. Wat over Homerus is gezegd, namelijk dat men hem gaat bewonderen als men hem goed heeft leren begrijpen, geldt ook voor kunstwerken van de Ouden, vooral van de Grieken. Om Laocoön[6] even onnavolgbaar te vinden als Homerus moet men ermee vertrouwd zijn als met een vriend. Door zo'n nauwe band zal men oordelen als Nicomachus over Helena van Zeuxis. 'Neem mijn ogen,' zei hij tegen een onwetende die de voorstelling wilde laken, 'dan zal zij jou als een godin verschijnen.'

Zo hebben Michelangelo, Rafaël en Poussin de werken van de Ouden bekeken. Zij hebben de schoonheidszin geput uit zijn bron; Rafaël in het land zelf waar hij zich heeft gevormd. Bekend is dat hij jonge

5 Vergelijk Winckelmanns *Beschreibung der vorzüglichsten Gemälde der Dressdner Gallerie* en *Abhandlung von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen in der Kunst, und dem Unterrichte in derselben*: 'de beste beelden stonden in een houten schuur, men kan ze zien, maar niet goed bekijken. Enkele waren gunstiger opgesteld, daaronder waren drie geklede vrouwenfiguren, de eerste ontdekkingen in Herculaneum.' Rehm, 2002, p. 224.

6 Zie noot 30.

mensen naar Griekenland stuurde om voor hem de overblijfselen van de Oudheid te tekenen.

Een beeld van een oude Romeinse beeldhouwer zal zich ongetwijfeld tot een Grieks origineel verhouden als Vergilius' Dido met haar gevolg tot Diana en haar Oreaden in Homerus' Nausicaä, die Vergilius heeft proberen na te bootsen.[7]

Laocoön was voor de kunstenaars in het oude Rome precies dat wat het ook voor ons is, de wet van Polycletus, een volmaakte regel van de kunst.[8]

Het is niet nodig erop te wijzen dat er in de beroemdste werken van Griekse kunstenaars bepaalde onzorgvuldigheden zijn te vinden. Voorbeelden daarvan zijn de dolfijn met de spelende kinderen bij de Venus Medici en, op de hoofdfiguur na, de gegraveerde steen van Diomedes met het palladium van Dioscorides. Bekend is dat de portretten van de koningen op de fraaiste Egyptische en Syrische munten zelden worden geëvenaard door het werk aan de keerzijden. Grote kunstenaars zijn ook wijs in hun onachtzaamheden, zij schieten niet tekort zonder tevens te onderrichten. Neem hun werken in ogenschouw zoals Lucianus de Jupiter van Phidias bekeken wil hebben, richt de blik op Jupiter, niet op het voetenbankje.

7 De Romeinse kunst ontleent haar kracht aan het Griekse voorbeeld, dat geldt zowel voor de beeldende kunst als voor de literatuur. Ter illustratie wordt verwezen naar Vergilius' *Aeneïs* I, 498-504 en Homerus' *Odyssee* VI,102-109.

8 De Griekse beeldhouwer Polycletus stelde een canon op voor de ideale proporties van het fraaie menselijke lichaam. Naast zijn schriftelijke uiteenzetting ontwierp hij ter demonstratie het beeld Doryphorus (Speerdrager).